

ЗДІЙСНЕННЯ НЕПОВНОЛІТНЬОЮ ОСОБОЮ ПРАВА НА ЗДОРОВ'Я

СИНЄГУБОВ Олег Васильович - Доцент кафедри цивільно-правових дисциплін навчально-наукового інституту права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

УДК 053.6.613 (477)(045)

В даній статті досліджується зміст правомочностей особистих немайнових прав дитини на здоров'я, а також характерні особливості їх здійснення неповнолітньою особою.

Ключові слова: особисті немайнові права, діти, право на здоров'я.

На сучасному етапі проблема здійснення особистих немайнових прав фізичних осіб, що не досягли повноліття є складовою процесу реалізації та гарантування демократії в Україні. Реальне забезпечення прав дитини – одне із основних та пріоритетних завдань правової держави. Так як визнаючи людину, її життя, здоров'я найвищою соціальною цінністю, Конституція України обумовлює необхідність забезпечення гарантій своєчасного та безперешкодного здійснення нею особистих немайнових прав, які належать їй від народження і є невід'ємними від її особистості.

Право дитини на здоров'я традиційно відноситься до тієї групи особистих немайнових прав, що забезпечують її природне існування. В умовах сучасного життя ці права складають найвище та найбільш дороге цінне з прав індивідуума вже тому, що вони мають своїм предметом найвищі та найбільш дороге цінні людські блага [1, с. 71]. Так як в їх основу покладені інтереси дитини, спрямовані на забезпечення її існування як живої істоти та задоволення її природних потреб. Саме тому досліджуване право неповнолітньої особи є правом

біологічним та виступає приватноправовим втіленням особистих немайнових прав будь-якої людини.

Однак, на сьогодні чинне законодавство, по-перше, не забезпечує реалізацію наявних у Конституції України норм щодо належного медичного обслуговування, охорони здоров'я тощо і, по-друге, на законодавчому рівні не закріплено правовий механізм здійснення права на здоров'я, як наслідок діти, як найменш захищені потребують правового забезпечення здійснення наданого їм права на здоров'я. Відповідно, метою даної статті є дослідження особливостей здійснення неповнолітньою особою права на здоров'я, а також аналіз його правомочностей.

Безумовно, право дитини на здоров'я притаманне їй на будь-якій стадії розвитку. Адже, здоров'я – це нормальний стан життя, відповідно й життя дитини повинно бути здоровим як фізично, так і психологічно.

Діти складають найменш захищену та найбільш уразливу категорію населення країни, у зв'язку з чим суттєве занепокоєння викликають проблеми, пов'язані зі станом їх здоров'я. Адже нині серед неповнолітніх поширюється куріння, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, венеричні захворювання, посилюється загроза епідемії СНІДу, а також частішають випадки дитячої вагітності. Що аж ніяк не відбивається позитивно на стані їх здоров'я.

Навіть той факт, що більшість дітей жи-

вуть та виховуються у повноцінних сім'ях зі сприятливим мікрокліматом у родині, не надає гарантій щодо задовільного стану їх здоров'я, так як з моменту потрапляння неповнолітньої особи в колектив (дитячий садок, школа, спорт-інтернат, різноманітні секції та гуртки, технікум тощо) вона опиняється під впливом маси факторів, як таких що сприяють розвитку її особистості та соціалізації в колективі, так і таких, що згубно впливають на стан її здоров'я (фізичного чи психологічного). Як наслідок, сім'я, суспільство та держава в цілому повинні сприяти забезпеченню та здійсненню дитиною особистого немайнового права на здоров'я. Так як держава зацікавлена у народженні та вихованні нових поколінь її громадян, здорових морально та фізично.

Підтримуючи думку Р.О. Стефанчука, що чинне цивільне законодавство на сьогодні повинно містити положення, які б гарантували фізичній особі не тільки право на охорону здоров'я, а забезпечували б реальну правову можливість вчиняти максимально широку за кількісним та якісним аспектом суму дій (поведінки), що спрямована на задоволення своїх інтересів у сфері власного здоров'я [1, с. 323-324].

Адже організм дитини є унікальним як з позиції медицини, так і психології, а власне дитяче світосприйняття просто вражає. В залежності від того, як проходив внутрішньоутробний період розвитку дитини залежить стан її фізичного та психічного здоров'я після народження, відповідальність за яке покладається на батьків і медичний персонал. Від народження до досягнення одного року (грудний період) дитина схильна до впливу маси факторів, які допомагають їй акліматизуватися до навколишнього середовища та проявляються у вигляді дитячих хвороб, які кожний малюк повинен подолати на початкових етапах свого життєвого шляху. І так на кожному етапі життя дитини, її здоров'я матиме найвищу цінність, у забезпеченні дотримання якого, його здійсненні та охороні допомагатимуть батьки, спеціалісти, а по досягненні певної самостійності і сама дитина.

Отже, здоров'я це стан протилежний

хворобі, який не можна визначити з достатньою точністю, оскільки він пов'язаний із більшою широтою коливань найважливіших показників життєдіяльності людини і пристосованими можливостями організму. Тому виходячи від зворотного можна припустити, що здоров'я – такий стан організму і психіки людини, коли вони функціонують найкращим чином і не спричиняють людині болю [2, с. 80]. Основи законодавства України про охорону здоров'я у ст. 3 визначають здоров'я, як стан повного фізичного, психічного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних вад.

Так, нормальне функціонування організму дитини на всіх рівнях його організації, що проявляється в нормальному ході біологічних процесів, що сприяють індивідуальному вираженню та відтворенню представляє собою фізичне здоров'я дитини. Відповідно ознаками фізичного здоров'я неповнолітньої особи є: стійкість до дії ушкоджувальних факторів; показники росту, розвитку та функціонального стану організму дитини в межах середньостатистичної норми; наявність резервних можливостей організму дитини та відсутність будь-якої хвороби або дефектів у її розвитку.

Під психічним здоров'ям дитини слід розуміти сукупність установок, якостей та функціональних здібностей, котрі дозволяють дитині адаптуватися у середовищі. Тобто це стан дитини, який включає в себе нормальне емоційне, поведінкове та соціальне самопочуття і здатність неповнолітньої особи справлятися зі складними життєвими обставинами, зберігаючи при цьому оптимальний емоційний фон.

У тому числі психічне здоров'я, з правової точки зору, потрібно розглядати як складову загального здоров'я фізичної особи, а значить, як стан особи, який характеризується цілісністю та узгодженістю усіх психічних функцій організму, що забезпечують, насамперед, внутрішнє почуття суб'єктивної психічної комфортності, а також здатність до цілеспрямованої усвідомленої діяльності та адекватної форми поведінки [1, с. 331].

Таким чином, життя дитини, його роз-

виток та функціонування відображає динаміка її здоров'я, якому властиві психофізіологічні зміни. Тобто здоров'я піддається динамічним змінам та диференціюється залежно від факторів, що впливають на стан життєдіяльності організму дитини.

Відповідно об'єктом права неповнолітньої особи на здоров'я є фізичне та психічне здоров'я, так як право на здоров'я – це природне право дитини перебувати у стані фізичного і душевного благополуччя, що реалізується закріпленими в законодавстві правомочностями та гарантується державою [2, с. 81].

Надалі вбачається доцільним проаналізувати ту сукупність повноважень, які складають дане право та спрямовані на забезпечення відповідного інтересу дитини стосовно власного здоров'я. Як і будь-яке суб'єктивне право, право дитини на здоров'я складається з низки повноважень, які складають його зміст та направленні на забезпечення її фізичного та психічного благополуччя.

Р.О. Стефанчук з цього приводу стверджує, що зміст права на здоров'я становлять повноваження по володінню, користуванню та розпорядженню своїм здоров'ям, як соматичним, так і психічним. Але ці повноваження не тотожні повноваженням права власності. Так, вчений відмічає, що володіння та користування тісно пов'язані з особистістю фізичної особи і відсутність можливості володіти, користуватися своїм здоров'ям фактично буде означати смерть для неї. Тобто зазначені повноваження не можуть вибути чи бути вилученими у фізичної особи жодним чином. Це буде суперечити природі об'єкта даного права і його фізичному втіленню, а також розумінню людини як біопсихосоціоістоти. При цьому «володіння забезпечує особі автономне фізичне існування в реальному світі, а «користування» дозволяє пізнавати навколишнє середовище шляхом здійснення самостійної поведінки. Ці повноваження тісно пов'язані і не можуть існувати окремо одне від одного. Під розпорядженням, в даному випадку, автор розуміє прийняття правосуб'єктною особою самостійних рішень щодо власного здоров'я, в тому числі

і таких, що можуть негативно вплинути на нього [3, с. 43-44].

З урахуванням того, що неповнолітня особа є специфічним суб'єктом права, а її право на здоров'я безпосередньо залежить від стадії її розвитку та біологічних і соціальних закономірностей, що здійснюють вплив на його стан. То й повноваження по здійсненню нею такого особистого немайнового права, як право на здоров'я можуть бути зведені до реалізації трьох класичних правомочностей: 1) можливості здійснювати юридично значимі дії; 2) права вимагати здійснення дій (утримання від них) іншими особами; 3) права на захист свого суб'єктивного цивільного права. Які в свою чергу представляють собою три форми простої, безпосередньої реалізації права на здоров'я: додержання, виконання та використання [2, с. 83].

Отже, право на здоров'я дитина здійснює постійно впродовж життя. Це право з огляду на його характерні ознаки не може бути вилучене у дитини чи передане комусь іншому, так як воно забезпечує її цілісність та існування в реальному світі. Адже, здоров'я – це найвища цінність, у порівнянні з якою визначаються інші цінності дитини. Його не купиш, не подаруєш, його не буває забагато, відтак саме здоров'я, наряду з життям дитини, займає найвищу сходинку в системі людських цінностей, серед інтересів, ідеалів, гармонії, краси, щастя, творчої праці тощо.

Відтак, дитина має право самостійно визначати свою поведінку щодо власного здоров'я, яка спрямовується на його покращення та підтримку, зокрема ст. 284 Цивільного кодексу України [4] закріплює, що фізична особа має право на надання їй медичної допомоги, якою згідно зі ст. 1 Постанови КМУ «Про затвердження Програми надання громадянам гарантованої державою безоплатної медичної допомоги» [5], є вид діяльності, який включає комплекс заходів, спрямованих на оздоровлення та лікування пацієнтів у стані, що на момент її надання загрожує життю, здоров'ю і працездатності та здійснюється професійно підготовленими працівниками, які мають на це право відповідно до законодавства.

Так, до досягнення 14 річного віку фізична особа, яка звернулася за наданням медичної допомоги, не має права на вибір лікаря та методи лікування відповідно до його рекомендацій. По досягненню 14 річного віку надання медичної допомоги фізичній особі провадиться за її згодою. Зрештою, до досягнення повноліття, особа взагалі не має права відмовитися від лікування.

В даному випадку дії дитини спрямовані на додержання юридичних норм, що регламентують вид її поведінки у певному віці, та на вчинення обов'язкових дій, виконання яких передбачено правовими нормами в інтересах неповнолітньої особи. По досягненні 14 річного віку малолітня особа має можливість використовувати надане їй право, шляхом вчинення активних дій, зокрема, обрати заклад охорони здоров'я, лікаря та методи лікування, тобто вона розпоряджається наданим їй правом на здоров'я за власною волею.

До досягнення дитиною 14 років весь спектр правомочностей щодо здійснення права дитини на розпорядження її здоров'ям покладається на її батьків або осіб, що їх замінюють, з обов'язковим врахуванням її інтересів, фізичного та психологічного розвитку, самопочуття, а також особливостей конкретного організму.

Водночас беручи до уваги, що середньостатистичний дитячий організм є досить молодим, динамічним та мінливим явищем, яке ще тільки формується і не потребує лікування. Доцільно вести мову про його планове медичне обстеження, яке проводиться спеціалістами з перших днів життя дитини і по досягненні нею 18 річного віку, і не належить до різновиду медичної допомоги, так як відсутня загроза життю та здоров'ю дитини. Проте, яке спрямоване на виявлення відхилень фізичного та психічного розвитку неповнолітньої особи від норми. На наш погляд, таке обстеження дітей, яке проводиться у дитсадках, школах, технікумах, перших курсах вищих навчальних закладів України є однією із форм лікувально-профілактичної допомоги, яка направлена на активне обстеження дітей з метою визначення стану здоров'я та вияв-

лення захворювань на ранніх етапах. Така лікувально-профілактична допомога дитині відноситься до медичних послуг.

Таким чином, неповнолітня особа має право на надання медичної допомоги та надання медичних послуг. Зазначені поняття є близькими, оскільки обидва є різновидами медичної діяльності і мають на меті позитивний вплив на здоров'я дитини. Проте, є очевидною й їх різниця, так як «медична допомога» передбачає поведінку уповноваженого суб'єкта, яка регламентована відповідними нормативно-правовими актами в сфері медицини і спрямована на усунення загрози життю та здоров'ю (у випадку, коли така загроза може стати непоправною та/або створити відповідну загрозу життю) фізичної особи. Тоді як, «медична послуга» передбачає поведінку уповноваженого суб'єкта, яка регламентована відповідними нормативно-правовими актами в сфері медицини і спрямована на підтримання (збереження), відновлення чи покращення здоров'я фізичної особи та забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя населення [1, с. 340].

Відповідно право на медичну допомогу дітям і підліткам забезпечується лікувально-профілактичними і оздоровчими закладами, дитячими поліклініками, відділеннями, диспансерами, лікарнями, санаторіями та іншими закладами охорони здоров'я відповідно до законодавчої і нормативної бази нашої країни. Неповнолітні перебувають під диспансерним наглядом. Крім того, ЗУ «Про захист населення від інфекційних хвороб» [6] наголошує на тому, що «профілактичні щеплення проти дифтерії, кору, коклюшу, поліомієліту, правця, туберкульозу є обов'язковими і включаються до календаря щеплень дитини». Батьки піклуються про те, щоб щеплення у дітей було проведено вчасно, а у разі хвороби дитині вчасно була надана медична допомога. Вчинення вказаних заходів свідчить про здійснення дитиною права на здоров'я, що забезпечується батьками та медичними працівниками.

За загальним правилом, відповідно до ст. 285 Цивільного кодексу України [4], повнолітня фізична особа має право на до-

стовірну і повну інформацію про стан свого здоров'я, у тому числі на ознайомлення з відповідними медичними документами, що стосуються її здоров'я. Однак діти, враховуючи їх вік та психологічну нестійкість до навколишнього середовища, здійснюють зазначене право через своїх батьків, зокрема ч.2 зазначеної статті встановлює, що батьки (усиновлювачі), опікун, піклувальник мають право на інформацію про стан здоров'я дитини або підопічного.

Під поняттям «достовірна інформація» слід розуміти відомості, які є об'єктивними, тобто викладені правдиво, точно та не є спотвореними. У свою чергу інформація про стан здоров'я дитини повинна бути повною, тобто у вичерпному обсязі висвітлювати абсолютно всі відомості про стан її здоров'я, незалежно від того, який характер вони мають.

Аналіз чинного законодавства надає змогу виділити ще одну вимогу щодо інформації про стан здоров'я дитини, так ч.3 ст. 39 Основ законодавства про охорону здоров'я [7] визначає, що медичний працівник зобов'язаний надати пацієнтові в доступній формі інформацію про стан його здоров'я, мету проведення запропонованих досліджень і лікувальних заходів, прогноз можливого розвитку захворювання, у тому числі наявність ризику для життя і здоров'я. У випадку з неповнолітніми особами, така інформація у доступній формі надається їх батькам або іншим законним представникам. У даному випадку, праву пацієнта – дитини на повну інформацію про стан його здоров'я кореспондує відповідний обов'язок лікувального закладу.

Вищенаведене дозволяє стверджувати, що носієм права на інформацію про стан свого здоров'я є діти, але реалізувати самостійно вони його не можуть, бо не мають достатнього обсягу дієздатності. Як наслідок, за них зазначене право здійснюють законні представники, передбачені ст. 285 Цивільного кодексу України та Основами законодавства про охорону здоров'я.

Наступним, нерозривно пов'язаним з попереднім, особистим немайновим правом неповнолітньої особи є право на таємницю про стан її здоров'я. Так, згідно до по-

ложень ст. 39-1 Основ законодавства про охорону здоров'я [7] та ст. 286 Цивільного кодексу України [4], в яких визначено, що фізична особа має право на таємницю про стан свого здоров'я, факт звернення за медичною допомогою, діагноз, а також про відомості, одержані при її медичному обстеженні. Забороняється вимагати та подавати за місцем роботи або навчання інформацію про діагноз та методи лікування фізичної особи.

Так, відомості, які становлять зміст таємниці про стан здоров'я можна поділити на такі групи: відомості про сам факт звернення дитини за медичною допомогою; відомості про хворобу (діагноз, перебіг хвороби, прогноз); відомості про застосовані методи лікування пацієнта та їх ефективність; відомості про особу, яка звернулася за допомогою, – її минуле, звички, фізичні та психічні недоліки, інтимні зв'язки тощо [8, с. 23].

Гарантією забезпечення цього права виступає пряма заборона законодавця вимагати та давати за місцем навчання чи місцем роботи інформацію про стан здоров'я дитини, так як для службової особи, яка її вимагає має значення лише підтвердження поважності причини відсутності дитини на навчанні чи роботі. Додаткова інформація щодо діагнозу їй непотрібна, а дитині така ситуація лише завдасть зайвого болю [2, с. 94].

Разом з тим, зазначене право неповнолітньої особи може бути законодавчо обмежене. Адже згідно з положеннями ч.1 ст. 30 Сімейного кодексу України [9], особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу повинні повідомити інформацію про стан свого здоров'я. Водночас результати медичного обстеження є таємницею і повідомляються лише неповнолітнім нареченим.

Таким чином, право неповнолітньої особи на таємницю про стан її здоров'я вона здійснює самостійно відповідно до вимог, передбачених законодавством.

Також зміст права дитини на здоров'я включає права неповнолітньої особи, яка перебуває на стаціонарному лікуванні у закладі охорони здоров'я. Відповідно до ст. 287 Цивільного кодексу України, фізич-

на особа, яка перебуває на стаціонарному лікуванні у закладі охорони здоров'я, має право на допуск до неї інших медичних працівників, членів сім'ї, опікуна, піклувальника, нотаріуса та адвоката, а також священнослужителя для відправлення богослужіння та релігійного обряду.

Зазначений комплекс прав дитини, що перебуває на стаціонарному лікуванні, направлений на те, щоб її життя було максимально наближене до звичайних умов. Оскільки життя неповнолітньої особи пов'язане із спілкуванням з іншими людьми (батьками, членами сім'ї, друзями тощо), яке, по можливості не слід обмежувати чи змінювати тому, що кардинальна зміна обстановки та ізолювання дитини у лікарні, навіть виключно із благих намірів, сприятиме не фізичному її видужуванню, а психологічному занепаду. Так як неповнолітня особа це соціальна істота з певним колом інтересів та звичок, ущемлення яких сприятиме загостренню головного страху дитини – бути не такою, як всі. Як наслідок, призначаючи дитині стаціонарне лікування, слід дбати не лише про її фізичне здоров'я, а й про психологічний стан та загальне самопочуття, позитивне забезпечення яких досягається шляхом її спілкування з іншими людьми. Зазначене право неповнолітні особи здійснюють самостійно, на власний розсуд шляхом розпорядження, керуючись власними уподобаннями та побажаннями.

Стаття 283 Цивільного кодексу України [4] носить охоронний характер і закріплює право дитини на охорону здоров'я, яке більш детально регламентовано ст. 6 Основ законодавства про охорону здоров'я [7]. Проте, перш за все, знаходить своє законодавче закріплення в Конституції України, яка надає можливість дитині самостійно обирати законні шляхи і засоби для досягнення стану фізичного, душевного і соціального благополуччя. Крім позитивних дій самої особи, необхідні ще три умови: наявність засобів, за допомогою яких громадянин зміг би задовольнити свої законні інтереси, і можливість ними безперешкодно користуватись; можливість вимагати відповідних позитивних дій від зобов'язаних

суб'єктів; у разі порушення прав можливість застосувати заходи державного примусу [2, с. 96].

Так, з урахуванням інтересів та прав неповнолітньої особи, можна виділити наступні складові права дитини на охорону здоров'я, а саме дитина має право на: життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та соціальне обслуговування і забезпечення, який є необхідним для підтримання здоров'я людини; безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище; кваліфіковану медичну допомогу, включаючи вільний вибір лікаря, вибір методів лікування відповідно до його рекомендацій і закладу охорони здоров'я; достовірну та своєчасну інформацію про стан свого здоров'я і здоров'я населення, включаючи існуючі і можливі фактори ризику та їх ступінь; правовий захист від будь-яких незаконних форм дискримінації, пов'язаних із станом здоров'я; відшкодування заподіяної здоров'ю шкоди; оскарження неправомірних рішень і дій працівників, закладів та органів охорони здоров'я; право пацієнта, який перебуває на стаціонарному лікуванні в закладі охорони здоров'я, на допуск до нього інших медичних працівників, членів сім'ї, опікуна, піклувальника, нотаріуса та адвоката, а також священнослужителя для відправлення богослужіння та релігійного обряду.

Тобто всі права, які входять до змісту права на здоров'я неповнолітньої особи, є об'єктом правової охорони держави та суспільства. З цією метою, відповідно до ЗУ «Про охорону дитинства» [10], держава вживає заходів щодо: зниження рівня смертності немовлят і дитячої смертності; забезпечення надання необхідної медичної допомоги всім дітям; боротьби з хворобами; надання матерям належних послуг з охорони здоров'я у допологовий і післяпологовий періоди; забезпечення батьків і дітей, інформацією щодо охорони здоров'я; розвитку просвітницької роботи, послуг у галузі планування сім'ї та охорони репродуктивного здоров'я; пільгового забезпечення дітей ліками тощо.

Таким чином, право дитини на охорону здоров'я здійснюється державою в особі її

АНОТАЦІЯ

В даній статті досліджуються зміст правомочностей особистого немайнового права дитини на здоров'я, а також характерні особливості його здійснення неповнолітньою особою.

SUMMARY

This article examines the contents of the powers of the moral rights of the child in care and the characteristics of its execution by the minor.

органів, шляхом створення умов та гарантій для здорового психічного та фізичного розвитку неповнолітніх осіб, а також їх батьками або іншими законними представниками, на яких покладено обов'язок піклуватися про стан здоров'я своїх дітей, їхній фізичний та духовний розвиток, створювати сприятливі умови для її здорового росту та життя. Таким чином, дитина з часу перебування в лоні матері має право на охорону здоров'я, реалізація якого здійснюється по досягненню нею певного віку шляхом виконання батьками певних дій, передбачених законодавством щодо охорони здоров'я неповнолітнього [2, с. 98].

Отже, резюмуючи вищенаведене можна стверджувати, що право дитини на здоров'я представляє собою три форми простої, безпосередньої реалізації права: додержання, виконання та використання фундаментального блага людини – здоров'я. Проте, в будь-якому випадку такому природному праву дитини, як право на здоров'я завжди буде протистояти обов'язок всіх інших осіб утримуватися від вчинення протиправних дій по відношенню до неповнолітньої особи, а також забезпечувати їх здійснення та охорону.

Література:

1. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): Монографія / Відп. ред. Я.М. Шевченко. – К. КНТ, 2008. – 626 с.
2. Ольховик Л. А. Роль держави в забезпеченні права на здоров'я / Л. А. Ольховик, Н. В. Сажієнко // Південноукраїнський

правничий часопис. – 2008. – Вип. 1. – С. 9 – 12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Purch/2008_1_2/3P.pdf

3. Стефанчук Р. О. Право на здоров'я як особисте немайнове право фізичних осіб / Р. О. Стефанчук, А. М. Зелінський // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2003. – № 2. – С. 61 – 66. [Електронний ресурс] Режим доступу : <http://www.univer.km.ua/visnyk/494.pdf>

4. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. № 40-44. – Ст. 356.

5. Про затвердження Програми подання громадянам гарантованої державою безоплатної медичної допомоги / Постанова Кабінету Міністрів України від 11.07.2002 № 955 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 28. – С. 73.

6. Про захист населення від інфекційних хвороб // Закон України від 06.04.2000 № 1645-III / Офіційний вісник України. – 2000. – № 17. – С. 5.

7. Основи законодавства України про охорону здоров'я від 19.11.1992 № 2801-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 4. – Ст. 19.

8. Петрухин И.Л. Свобода личности и уголовно-процессуальное принуждение: Общая концепция. Неприкосновенность личности / И.Л. Петрухин. – М.: Наука, 1985. – 239 с.

9. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III // Офіційний вісник України. – 2002. – № 7. – С. 1.

10. Про охорону дитинства // Закон України від 26.04.2001 № 2402-III / Офіційний вісник України. – 2001. – № 22. – С. 4.